

Beszámoló – Zárójelentés
A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai
K 62412. sz. kutatási program
Témavezető: Dr. Cseri Miklós

A magyar szabadtéri múzeumok létrejöttük óta küzdenek a tudományos problémával, hogy kutatásaik és a bemutatás időhatára hol végződjék. Negyven-negyvenöt esztendővel ezelőtt, amikor kikristályosodott a Szabadtéri Néprajzi Múzeum telepítési terve, elődeink úgy vélték, hogy a 20. század fordulójáig célszerű követni és a kiállításainkban bemutatni a népi építészetet és a paraszti lakáskultúrát. Azonban azóta bebizonyosodott, hogy bár a paraszti kultúra klasszikus értelemben vett korszaka az I. világháborúval lezárult, nem mondhatunk le az azt követő korszakok gazdasági és társadalmi változásainak dokumentálásáról, és múzeumi kiállításokon történő bemutatásáról.

Egy skanzen építését soha nem lehet befejezni, így a szentendrei Skanzen is új stratégiákat dolgozott ki, hogy a múzeum kutatásainak, és kiállításainak idő-, társadalmi-, földrajzi határait kibővítse.

Különösen fontos figyelmet szentelnünk a legutóbbi évtizedek változásainak néprajzi vizsgálatára, amely mindeközéig teljes egészében kimaradt az intézmény tudományos kutatási terveiből. Az újabb adatfelvételek, további gyűjtések nemcsak a mai múzeumban őrzött anyag kiegészítését szolgálják, hanem hozzásegítenek a jelenkori népi építészeti és életmódbeli változások megfelelő mélységű felméréséhez is, hozzájárulnak a modernizáció előrehaladásának dokumentálásához, s lehetőséget teremtenek hagyományos formák továbbélési törvényszerűségeinek megértéséhez.

Az alap kutatások elvégzésével: kiterjedt néprajzi dokumentáció készítésén túl tudományosan hiteles, a szabadtéri múzeumok megvalósítási elveihez maximálisan igazodó állandó kiállítások, tájegységek létrehozása (az eredeti helyszínen kiválasztott, dokumentált, felmért, ezután lebontott, majd Szentendrén újra felépített lakó- és melléképületekkel) a cél.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kutatási programjának újszerűségét nemzetközi viszonylatban az adja, hogy nem egy-egy példát kíván bemutatni, hanem épületegyüttes formájában egy korszak legfontosabb, emblematisztikus épületeit, az ezekhez köthető lakáskultúrát, valamint életmódváltozásokat, életmód- és életvilág modelleket kíván egy "tájegységben" bemutatni.

Ehhez a programhoz készítettük el „A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai” című kutatási programot.

A kutatás során keletkezett tudományos anyag, sokrétű információ: levéltári-, adattári és terepkutatási beszámolók számtalan eredményt hoztak felszínre a 20. század néprajzi kutatása tárgyában is. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum középtávú fejlesztési tervében kiemelt tudományos feladat a 20. század kutatása, a 20. századi falu építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának bemutatása önálló kiállítási egység keretein belül. A kutatómunkában pedig közvetlenül vettek részt a Debreceni-, Pécsi Egyetem és az ELTE néprajzi tanszékeinek hallgatói, valamint az a fiatal kutatókból álló csoport, amely 2004. tavaszán szerveződött az intézmény kezdeményezése nyomán. A projekt lehetővé tette, hogy az egyetemek néprajz szakos hallgatói, és a PhD képzés résztvevői az eddigieknél jóval nagyobb időtartamban, változatosabb tematikával és hatékonyabban vehessenek részt terepmunkában, ezen alapuló néprajzi kutatásokban.

A néprajzi alap kutatásokra és az épületfelmérésekre épülő kutatásokat egyénileg és kutatótáborban folytattuk. A párhuzamos kutatások mellett, folyamatosan zajlott a források feldolgozása, adatbázisba rendezése, a műtárgyak gyűjtése, és leltározása.

Az egyéni kutatások több mint egy tucat településen folytak egyéni kutatótervek alapján a kutatási programhoz igazodva, többek között Cegléden, Mezőpetriben, Szihalmón, Nagykanizsán, Muraszemeyén, Pákán, Tibolddarócon, Hidason, Gyomaendrődön, észak-magyarországi- és göcseji falvakban. A kutatótáborokat 2006 és 2009 között több településeken szerveztük meg: Erdőhorvátiban, Ebesen, Gellénházán, Káváson, és Gerjenben.

A kiválasztott települések, a kiválasztás szempontjai:

Erdőhorvát, zempléni agrárfalu a Tokaji borvidék határán. Az egykor virágzó, a Hegyalja szélén álló falu ma is küzd, hogy a világörökség részéhez tartozó Hegyaljához sorolják. A természeti környezet, a természeti adottságai, az épített örökség néhány megmentett eleme, a bor, az erdőhorvát perec ma is a túlélési stratégia meghatározó elemei. A kiutat kereső falu, távol a városoktól, aprófalvas közegben próbálja szerepét megtalálni, körzeti központként, a falusi turizmusban, a gazdálkodásban.

Ebes a szocialista falu. Az 1950-es évek politikai döntése értelmében a tanyák felszámolásával hozták létre a mérnöki pontossággal megtervezett, típusházakkal beépített szocialista falut. Az egykori TSZ falu mára Debrecen agglomerációjában egy prosperáló nagyközség összetett társadalommal, összetett, gyakran ellentmondásos viszonyal. Az ötvenes évek legelején kitelepítettek kerülnek egykori tanyai épületekbe, a néhány éves ott létük ma is hatással van a falura. A helyi múzeum állandó kiállítás már nem az egykori szocialista falu létrejöttének, hanem a kitelepítetteknek állít emléket.

Gellénháza az olajos falu. A település kiválasztásakor figyelembe vettük, hogy egy tipikus zalai aprófalvas település a szocialista iparosítás során hogyan válik kisvárosias településsé, néhány év alatt a lakosság lélekszáma hogyan sokszorozódik meg. Az olajipar nemcsak a vállalnál dolgozók életmódját határozta meg, de a falu tösgyökeres családjainak hétköznapijaira is óriási hatással volt. Azt vizsgáltuk, hogy a hirtelen jött modernizáció hogyan alakította az életmódot, mi maradt mára, hogyan próbálnak az olajipar megszűnése után talpon maradni.

Kávás a zsákfalu. Zalaegerszegtől ugyanakkora távolságra fekszik, mint Gellénháza. Az 1940-es években hasonló táji, gazdasági és kulturális adottságokkal rendelkezett, mégis mára egészen más arcát mutatja, mint az olajos falu. Hogyan lett egy előregedő zsákfalu, milyen túlélési stratégiákat dolgoztak ki az itt élők? Hogyan működik egy olyan falu, egy olyan közösség, ahol megszűnt a posta, az egészségügyi szolgálat, ahol bezárt az iskola, aminek sem temploma, sem kocsmája nincsen. Ennek ellenére, vagy éppen ezért az itt élők mégis próbálkoznak, saját identitásukkal, saját örökségükkel: a szőlőgazdálkodástól a helyi örökségvédelemig, a „Boronaútig”.

Gerjen, az ártéri falu. Az erős hagyományos kultúrával rendelkező Duna menti falu kultúrája, társadalma a hetvenes években gyökeres változáson ment keresztül. A paksi Atomerőmű megépülése az iparosodás, a kétlaki életmód kialakulásának forrása volt. A falu építészete sokrétű, a hagyományos lakóházak mellett a típusházak (ONCSA, FAGI), kockaházak, egyedi újjépítésű lakóházak mind-mind megtalálhatóak. A hetvenes évekre kiépült a vízhálózat, szilárd burkolatot kapott minden utca. A mindennapok olyanok voltak, mint más falvakban: a háztájiból származó jövedelmekkel szépen gyarapodtak az emberek. Az állami gazdaság mellett TSZ és melléküzemága (cérna feldolgozó) adott munkalehetőséget. Mindezek ellenére, az elmúlt évtizedekben lassú elvándorlás fogyasztotta Gerjen lakóinak számát.

A kutatási témákhoz kapcsolódó eredmények

Faksz, Oncsa, Ohész, árvizes- és tűzvész utáni építkezések. A különböző szociális programok, nagycsaládosokat, cselédeket és kisbirtokosokat segítő alapok, valamint a nagy pusztításokat végző árvizek (1940, 1970, 2001) utáni újjáépítés során készült típustervekből épült lakóházak arculatváltozást eredményeztek a településeképben. A megváltozott infrastrukturális háttér az életmódot is alakította.

A típustervek alapján épített falusi lakóházak a 20. században többször kerültek a figyelem középpontjában, alkalmazásuk, a megépített lakóházak száma is több hullámban volt jelentős. A típusterves lakóházak nemcsak építészeti szempontból, de a modernizáció és az életmód változása alapján is jelentősek. Ezek a lakóházak gyakran a modernizáció, az újítások előfutárai, mintaadói.

A kutatás során hatalmas anyag került feldolgozásra az ONCSA- és a FAGI-házakkal kapcsolatban.

A típusterves lakóházak nemcsak építészeti szempontból, de a modernizáció és az életmód változása alapján is jelentősek. Ezek a lakóházak gyakran a modernizáció, az újítások előfutárai, mintaadói.

A két világháború közötti állami akciók a mélyülő szociális válságra is válaszokat fogalmaztak meg. A két világháború közötti típusterves építkezések legmeghatározóbb elemének mindenképpen az ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) mozgalmat kell tekintenünk, nemcsak mennyiségi okai miatt, hiszen több mint 10.000 lakóházat építettek föl, de előkészítettsége és szervezettsége miatt is.

Az épülettervek közös tulajdonsága volt a hagyományos formák megtartása, a meglévő, tradicionális helyi, táji formákhoz való alkalmazkodás. A tervek során a hagyományos építőanyagok használatát tartották szem előtt, de előírták a szilárd kő vagy kőbeton alapozást, a cserépfedésű nyeregtetőt. A világos alaprajz, a kevésbé díszített, célszerűséget előtérbe helyező formavilág, valamint az erőteljes árnyékhatásra törekedő típustervek születtek meg.

A II. világháború után folytatódott az állami támogatással megvalósuló típusterves építkezés. Több önálló település jött létre az 1950-es évek elején ezeknek a típusterveknek a felhasználásával. Ennek a szocialista faluépítésnek tipikus példája volt Ebes.

Az életmód átalakulása szempontjából nagyon fontos lépés volt a villanyhálózathoz való kapcsolódás, amely néhány év alatt zajlott le, azaz a faluba költözés az elektromos áram használatát is magával vonta.

A modernizáció első, és legelterjedtebb formája a meglévő lakházak bővítése és felújítása volt. A lakóházak átalakításának az alaprajzi bővítés mellett másik lehetséges módja az épület eredeti külső falait megtartva a belső tagoltság növelése. Ezáltal növelik a használható lakóterületet. Míg az ötvenes években ez gyakran a szobák számának növelését jelentette, a hetvenes évektől a fürdőszoba kialakításra épült. A felújítás és a bővítés másik tipikusnak tekinthető formája, amikor a régi házat lebontják, de a ház hátsó traktusa, a gazdasági helyiségek megmaradnak, és ahhoz építik hozzá az új, az utcafronton két szobás házat építettek.

Az 1960-as évektől rohamosan terjedt a falu utcaképét egyre inkább meghatározó új épület típus a kockaház, amely teljesen mellőzi a korábbi, hagyományos építészeti formákat, típusokat. Az új épülettípusok, a modernizáció, és a technikai fejlődés eredményeként új tárgyak, eszközök jelentek meg a tárgyi kultúrában, amelyek az életmódra is hatással voltak: elég, ha itt csak a világításra, az elektromos gépekre, a vízvezetésekre, a fűtőkorszerűsítésekre gondolunk. A hatvanas években a magángazdaságok megszűnésével párhuzamosan bontották le a kemencéket, az új lakóházak fűtésében, a szenes-, és olajkályhák, a konyhában a sparheltek, majd a hetvenes években a gáztűzhelyek jelentek meg, és gyakran egymással párhuzamosan funkcionáltak. Ezek változásokat eredményeztek a lakáskultúrában, a táplálkozáskultúrában, de a szabadidő-felhasználásban is. A kockaház nemcsak alaprajzi

változást eredményezett, de a tetőszerkezetben (sátortető, manzárd tető), az alapanyagban (beton, tégl) is újításokkal járt. Az életmód megváltozását alapvetően befolyásolta többek között a mezőgazdaság szerkezetének átalakulása (szövetkezetesítés, háztáji), az iparosodás (kétlaki életmód elterjedése), a nők munkavállalása (a nemi szerepek megváltozása, új időbeosztás és munkarend), és a modernizáció, urbanizáció hatása. Mindezek hatást gyakoroltak a lakáshasználatra, az új építésű lakások stílusára, berendezésére is. A hetvenes évektől a házépítés, a lakások minősége egyre inkább összefüggött a család vagyoni helyzetével, az új építésű házak további differenciálódást mutattak, a regionális különbségek halványultak, a vagyoni helyzet alapján jöttek létre típusok, a lakóházak újra a státusz szimbólumai lettek, a faluképtől teljesen idegen emeletes lakóépületek épültek. Tovább folytatódott a generációk szétválása, a fiatalok új lakásba költözése, az új házak építése új falurészeket hozott létre.

Az életmód átalakulásának, változásának vizsgálata több aspektusból is a kutatási program meghatározó elemeit jelentette.

A konyha modernizációját több szempontból is vizsgálták a programban résztvevők, a konyha építészeti megoldásainak átalakulása a gazdasági, társadalmi változások, az új lehetőségeknek való megfeleltetéssel jellemezhetőek. A tartós fogyasztási cikkek megjelenésének történeti és gazdasági hátterének átalakulása, az 1950-es évek gazdasági nehézségei, majd az 1968-as új gazdasági mechanizmus után bekövetkező változások a rurális társadalom mindennapjainak, életmódjának átalakulásához vezetett, melynek legsarkalatosabb jellemvonása a fogyasztási magatartás kialakulása, a háztartások gépesítése, és az életmód megváltozása lett. Ennek vizsgálata több szempontból is megtörtént a kutatási programban, amelyből kiemelném a konyhai tüzelők változásának vizsgálatát, a kemencék megszűnése, a gáztűzhely, és a sparhelt konyhai szerepének, funkciójának, a funkcióváltozásának, és leértékelődésének szerepét. Itt nem lehet kikerülni a nyári konyha továbbélésének, átalakulásának, esetleges eltűnésének kérdéskörét, problematikáját sem.

A másik ilyen terület a tartósítási eljárások vizsgálata volt, amely nemcsak, mint egyfajta ételtartósítási technikák átalakulását jelentette, de szoros összefüggésben állt az étkezési kultúra megváltozásával, és a technikai modernizációval egyaránt (hűtőszekrények, fagyasztók megjelenése, elterjedése).

A szocialista államszervezet kiépülésével járó társadalmi, gazdasági, életmódbeli változások lokális megjelenése több aspektusból- és több településen is a vizsgálat tárgyát képezte.

A tisztálkodás, a testi higiénia változásainak vizsgálata is több szempont alapján történ meg. A magyar vidék infrastruktúrája csak az 1960-as évektől kezdve közelítette meg azt a szintet, amely lehetővé tette a tisztálkodás, testápolás és mosás alapvető modernizációját. Így a 20. század derekán, sőt egészen a hetvenes évek végéig, a falvakban egyidejűleg volt megfigyelhető a legrégebbi tisztálkodási szokásrendszer és a legmodernebb higiéniai előírások szerinti tisztálkodási gyakorlat. Ennek vizsgálata, a fürdőszobák elterjedése nemcsak építészeti, lakáskultúrabeli változásokat jelent, hanem az életmód többszintű vizsgálatát is.

Az ún. polgári tisztálkodási szokásmodellt a fürdőszoba- és folyóvíz rendeltetészerű, mindennapos használata jellemzi. A két világháború között a nagyvárosi már középosztály is polgári módra tisztálkodott. A magyar falvakban azonban ez a modell csak az 1970-es évek második felében, a vízvezetéképítés időszakában terjedt el tömegesen. Még ekkor is jelentős generációs különbségek voltak a tisztálkodás gyakoriságában és módjában. Az idősebbek ugyanis továbbra is a régi szokásokat követték.

Ekkor kezdődött el a közös törölközőhasználat fokozatos megszűnése, és újfajta tisztálkodó és testápolóeszközök, különböző szappanfélék, illatszerek, haj- és bőrápolószerek, borotválkozószerkezetek és eszközök, csecsemőápolási kellékek, stb. használata. Azonban ahogy a

divatban, úgy a tisztálkodási szokások területén is néhány éves elmaradás jellemezte a kisebb falvakat ebben az időszakban. A nagyvárosi üzletekben megjelenő, vagy „zsebimport” keretében behozott márkás tisztálkodószerek a falusi elit kivételével csak elvétve jelentek meg a falusi fürdőszobákban. Ha szert is tettek márkás szappanokra, arckrémekre, testápolókra, azokat – mintegy presztízstárgyként – a nappaliként is használt nagyszobák szekrényesorain, jól látható helyen tartották még a tégelyek, flakonok kiürülését követően is.

Azok a folyamatok, amelyek 1968-ban indultak el a városiak öltözködési, fogyasztási szokásaiban, a falvakban csak az 1970-es évek derekán éreztették számottevően a hatásukat. Az 1970-es évek végétől, de még inkább az 1980-as években a szocialista Magyarországon is széles körben lehetőség nyílt a külföldi – elsősorban nyugatra irányuló – bevásárlóturizmusra és a hazai üzletekben is egyre több nyugati árucikk jelent meg. A magyar ipar gyorsuló ütemben követte a nemzetközi trendeket, s ez a tisztálkodás, testápolás eszközkészletében és gyakorlatában is érezhetővé vált. Az 1970-es évek végétől vidéken robbanásszerűen megnövekedett a vezetékes vízzel ellátott háztartások aránya, s az új lakások szinte kivétel nélkül eleve fürdőszobával épültek. A nyolcvanas években épült fürdőszobák a városi mintát, illetve a gyorsuló ütemben egymást követő divathullámokat is tükrözik. Újdonság a mintás csempe és padlóburkolat, a színes szaniter, amelyek egyre nagyobb választékban kaphatók. Megjelenik az automata mosógép, de a régi keverőtárcsás mosógépet és centrifugát is sokan megtartják, csak a fürdőszobából viszik ki a nyári konyhába, illetve nyáron sokan az udvaron mosnak ezekkel a gépekkel. A tisztálkodás, testápolás eszközkészlete tovább gazdagodik. Az illatos szappanok, márkás magyar és külföldi samponok, arckrémek, testápolók, borotválkozószerke, női és férfifidezodorok, dekorkozmetikai készítmények előbb dekorációként, alkalmanként, vagy vendégek, végül minden családtag által rendszeresen használva fokozatosan megtöltik a fürdőszobák szaporodó polcait, szekrénykeit. A tisztaság fogalma napjainkra rendkívüli mértékben összetettevé vált. Míg korábban a mindennapi fürdést még túlzásnak tartották volna, ma a mindennapi hajmosás sem ritka. A rohamléptekben kifejlődő fogyasztói kultúra a testkarbantartás új és új területeit, módszereit és eszközeit hozta létre. Cél a fiatalság, az egészség, a jó kondíció és a szépség megőrzése a test minden részletére kiterjedő egyre bonyolultabb, több időt és pénzt igénylő technikákkal.

Ez a szemlélet a városban és vidéken is egyaránt alapvetően meghatározza a tisztálkodás, testápolás mikéntjét. A tisztálkodó- és testápolószerek, elektromos készülékek, fürdőszobai berendezés és kellékek soha nem látott választékából ki-ki megtalálhatja a pénztárcájának és ízlésének megfelelőit. A különbségek immár nem falu és város, hanem a tehetősek és szegények között mutatkoznak.

A mai falusi fürdőszoba gyakorlatilag már semmiben sem különbözik a városiaktól. Alapvetően hozzátartozik a lakásokhoz és ugyanúgy a mindennapi tisztálkodás, testápolás és szépítkezés „szentélye”, a nyugalom és az ellazulás helye, mint bárhol a fejlett fogyasztói világban. Bár a fürdőszoba a lakás egyik intim területe, egyfajta reprezentációs igényt is tükröz. Ez a reprezentáció azonban már gyökeresen különbözik a korábitól, hiszen a fürdőszoba minden tárgyát rendeltetészerűen használják is.

A társadalmi átalakulások vizsgálatában kiemelt szempont volt a nemi szerepek és sztereotípiák változásának vizsgálata, a gyermek státuszának átalakulása.

A gyermek státusza a 20. század második felében jelentős változáson ment keresztül. A paraszti réteg élete alapvetően a saját föld elvesztését követően változott meg. Ennek hatására felbomlott a faluközösség, az addig érvényben lévő társadalmi és erkölcsi norma. A gyermekről alkotott elképzelések is megváltoztak.

A rurális társadalom időfelhasználása megváltozik a téészesítéssel. A saját föld meglétéig sokkal inkább a különböző munkatevékenységek, mint az órák, a dátumok szabályozták a mindennapi életet. A mai értelemben használatos szabadidő nem létezett. A szórakozás,

kikapcsolódás sok esetben összefonódott a munkaalkalmakkal (szüret, fonó stb.). A téészek megjelenésével meghatározott órákban mérik a munkát, így a felszabaduló idő kitöltésére új tevékenységeket iktatnak be, mind a felnőttek, mind a gyermekek, és éles határ húzódik a szabadidős tevékenységek és a munka között.

A falun kívül adódó munkalehetőségek csökkentették a családnak, mint termelői egységnek a jelentőségét. A család szerkezete is megváltozik. Amíg a család saját földdel rendelkezik a gyermek is nagyon fontos munkaerő, részt vesz a mezőgazdasági munkákban és az állattartásban egyaránt. A közösségi munkaalkalmak a gyermekek számára játékkalkalmakat is jelentenek.

Az addig természetesnek tartott gyermekmunka megszűnik, ahol van háztáji, ott természetesen továbbra is ki kell vennie részét a feladatokból az ifjabb generációnak is, de mivel ez nem minden gyermekre vonatkozik, ezért már nem természetes, hanem inkább kötelesség. A nők munkába állása következtében nagyobb szerepet kap az intézményesített nevelés: a hagyományos férfi-női munkák megszűnése. Az óvodai nevelésnek köszönhetően a kisfiúk is átveszik a hagyományos paraszti társadalom női tevékenységeihez tartozó munkákat.

A saját föld elvesztése után a paraszti réteg a pénzfeleslegét nagyobb lakóházak építésébe fektette be, így kialakulnak a gyermekszobák. A magánszféra megjelenése, és a korcsoporttal töltött kevesebb idő a közösségi játékok háttérbe szorítását eredményezte. Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy a paraszti háztartásban fellelhető tárgyak száma és fajtájának száma is növekszik, így megjelennek a vásárolt gyermekjátékok is. A faluszerkezet átalakulása következtében nem mozoghatnak olyan szabadon a gyermekek, ez is hozzájárult a közösségi játékok háttérbe szorulásának.

A hagyományos paraszti társadalom fennállásáig a gyermekekre, mint fontos munkaerőre is számítottak, felnevelése sok költséggel járt, de gazdaságilag is hasznos volt. Az életmód megváltozásával, és a nyugati minták átvételével természetesen gyermek helyzete is megváltozott. A paraszti társadalom szigorú szabályi fellazultak. A gyermek feltétlen engedelmességgel tartozott szüleinek, idősebb rokonainak. Ha átlépte a határokat szigorúan fenytették, a tudomására hozták a szabályokat. Ezeken a határokon kívül viszont sokkal nagyobb szabadsággal rendelkezett. Sokkal inkább felnőttként kezelték. Ennek megvolt a megfelelő háttere is, hiszen a falu egy átlátható közösséget alkotott (együtt töltötték mindennapjaikat), ahol mindenki ismert mindenkit, számon tartották gyermekeket felnőtteket egyaránt. A gyermek az óvodai nevelésnek, az állandó felügyeletnek köszönhetően sokkal önállótlanabb, védtelenebb lett. Így sokkal jobban óvják mindentől, sokkal később és kisebb mértékben önállósodik. Egyre több mindent a gyermek akarata alapján csinálnak. A gyermek vált a család központjává, az ő igényei irányítják a családot egyre több és fontosabb döntésben (autóvásárlás, lakóhely megválasztása). A gyermekkor meghosszabbodik, a felnőtt státuszának az elérése más dolgokhoz kapcsolódik, ami a változás időszakában nagyon fontossá válik a fiatalok számára (személyi, érettségi vagy ballagás).

A rurális társadalom kapcsolatrendszerének átalakulása, a mobilitás, a művelődés, a szabadidő- és a sport kérdése is szoros összefüggésben áll az urbanizáció, a modernizáció kérdéseivel, valamint az adott korszak politikai, társadalmi berendezkedésével.

Megjelent egy új társadalmi réteg, a modern értelemben vett értelmiség is, akik kezükbe vették a falu kulturális életének irányítását az akkor felülről irányított kultúrpolitikai irányelvek figyelembevételével. 1950-es, hatvanas években megépült a művelődési házak, amik az újonnan létrejövő, illetve létrehozni szándékozott közösség nyilvános terévé kívántak válni, ezzel is uniformizálva az eltérő kulturális közegekből érkezők sokaságát. Az addigi hagyományos közösségi alkalmak háttérbe szorultak, és egy egészen más jellegű, urbánus, intézményesített, kulturális élet bontakozott ki. A párt kultúrafelfogása szerint az elmaradott néprétegek művelődését tüzték ki célul, amelyben benne foglaltatott politikai átnevelésük is.

Így a művelődési házak rendszerváltás előtti műsorrepertoárján egyaránt szerepeltek pártgyűlések, munkásorgyűlések, amatőr színjátszó csoportok előadásai, különböző zenei, irodalmi műsorok, fővárosi művészek fellépései, működött mozi, népi tánc és dalkör, valamint a lakosság éppen aktuális magán - lakodalom, halotti tor, karácsony, szilveszter, és egyéb alkalmak, illetve újonnan bevezetett társadalmi ünnepek: április 4, illetve november 7-e.

A szabadidő másik jellemző alkalmi voltak a sportmérkőzések. A mozgással összekötött játék, a testgyakorlás, ezzel együtt a versenyszerű fizikai és/vagy szellemi megmérettetés a 20. században olyan jelentőségre tett szert, melyre addig talán soha nem láthattunk példát. A 20. század folyamán a szervezett, irányított csoportos sportfoglalkozás egyre nagyobb mértékben elérte a vidéki kisebb településeket is. A sport népszerűsítését, kiterjesztését 1945 után az új rendszer is fontosnak érezte.

A lokális identitás vizsgálata során kérdésfelvetéseink arra vonatkoztak, hogy az egyes intézmények hogyan válhatnak a közösségi élet részévé, s hogy a helyi tradíciók miként válhatnak, akár a tudatos hagyományteremtés szándékával, a lokális identitás részévé.

Azt mondhatjuk, hogy a lokalitás, törekenysége mellett állandóan változó, képlékeny dolog, és ha török is, akkor szilánkjában új lokalitás vagy lokalitások alapjaként szolgálhat. Képlékenységét tovább fokozza, ha a lokalitáshoz egy olyan terminust is csatolunk, mint az identitás, hiszen az más-más szituációkban teljesen más formákat ölthet. A huszadik század során felgyorsult folyamatok miatt sokkalta többször kell újra meghatározni magát egy ilyen közösségnek, mind formális, mind informális módon.

A kutatás során új irányvonal kijelölése is megtörtént. A jelenkor kutatás kapcsán azon rurális technikák, technológiák és innovációk vizsgálatát kezdtük meg, amelyeket ma újra hasznosítanak, amelyek a fenntartható fejlődés kontextusában új értelmezést nyernek. A kutatás ezen iránya szorosán csatlakozik a mai európai, néprajzi kutatások jelentős, újszerű irányzatához. Többek között együttműködünk a francia Musée national des Civilisations de l'Europe et de la Méditerranée (MuCEM)-, a svéd Sveriges Hembygdsförbund munkatársaival, kutatóival.

A kutatási eredmények közzététele többféle módon történt meg.

A kutatási anyagok –a gyűjtési interjúk (hangfelvételek, gyűjtési naplók, a lejegyzett interjúk, a tematikus cédulák- mintegy 9000 lapon, csaknem 100 tételben a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Adattárában kerültek elhelyezésre. A Kutatások során készült mintegy 6.000 digitális fotó szintén a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Fotótárában kerültek elhelyezésre. Ezek digitális verziójának hozzáférhetővé tétele folyamatosan zajlik, és a múzeum honlapján lesznek elérhetőek. A kutatás során több mint 120 lakóház építészeti, néprajzi felmérése történt meg, ezek rajzai, kérdőívei szintén a Múzeum Adattárában kerültek elhelyezésre. A programhoz kapcsolódóan mintegy 5-6.000 db műtárgy került a Múzeum gyűjteményében, köztük teljes hagyatékok, és egy-egy tárgytípus (tisztálkodási eszközök, közlekedési eszközök) reprezentatív anyaga egyaránt. Ezek feldolgozása, leírása szintén megtörtént.

A kutatási program során több alkalommal tartottunk szakmai találkozót, workshopot és konferenciát, ahol részben a kutatás állásáról, az elért eredményekről számoltunk be, és tartottunk róla szakmai egyeztetéseket, vitákat.

2007. március végén kutatómódszertani kerekasztal keretében két téma kibontására került sor. A találkozó első napjának fókuszában a táplálkozáskultúra jelenkutatása, illetve e téma tárgyainak múzeumi gyűjtése és bemutatása állt. A második napon a kutatási program első esztendejének eredményeit mutattuk be. A kétnapos szakmai tanácskozáson 47 kutató, PhD-és egyetemi hallgató vett részt.

A következő előadások hangoztak el:

dr. Kisbán Eszter: Jelenkori kutatás a táplálkozáskultúrában. Lehetőségek és nehézségek

dr. Valuch Tibor: A táplálkozási szokások változásainak néhány sajátossága 1945 után
dr. Magyar Márta: Pászka és bolti kalács - Görög katolikus húsvéti ételszentelés az 1990-es években
dr. Bali János: Falusi sütő- és főzőspecialisták a 20. század második felében
dr. Juhász Katalin - Szabó Zoltán: Csiga - kolbász. Egy ételkészítő specialista házaspár gasztronómiai tevékenysége és társadalmi kapcsolatrendszere a Békés megyei Gyomán
dr. Bági Anikó: A táplálkozáskultúra kutatása Cserépfaluban
dr. Szücs Judit: "Gyümölcs, zöldség és gabona, avagy bio-, zöldségbolt és piac"
dr. Bódi Erzsébet: Kérdések és dilemmák a gasztronómia imázsteremtő funkciójánál
dr. Bereczki Ibolya: A jelenkori táplálkozáskultúra tárgyainak múzeumi gyűjtése és bemutatása
Kiss Kitti: Konyhai fémedények
Batári Zsuzsanna: Nyári konyhák
Bauer Eszter: Konyha-használat Pátkán a 20. században
Knézy Judit: Paraszti sorsforduló gondjai 1945-48. (háborús károk jegyzéke: épületek és felszerelésük Csökölyben)
Kovács Zsuzsanna: A göcseji társadalom átalakulása
Bárkányi Ildikó: A Szeged-Alsóvárosi lakáskultúra változásai

2007. november 23-25. között a Pécsen szerveztük meg az ebesi kutatótábor kutatási beszámolóját, ahol a kutatásban résztvevők ismertették első eredményeiket, majd workshop szerűen egyes problémák (típusterves építkezés, falukép átalakulása, szocialista falu – agglomeráció, közösség és identitás) megvitatására került sor.

A projekt keretében szerveztünk egy két napos tanácskozást Szentendrén a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban „Életmódváltozások falun a 20. században. A közelmúlt történések múzeumi kutatása és bemutatása” címmel. A 2008. november 11-12-i tanácskozáson a hazai tudományos közélet jeles képviselői tartottak összefoglaló előadásokat, valamint a kutatási programban résztvevő kutatók, doktoranduszok, egyetemi hallgatók mutattak be esettanulmányokat és posztereket. A kétnapos szakmai tanácskozáson 60 kutató, PhD- és egyetemi hallgató vett részt. A konferencián 25 előadás és 9 poszterbemutató hangzott el:

Cseri Miklós (SzNM): A 20. századi építészet, életmód bemutatásának lehetősége a szabadtéri múzeumokban

Béres Katalin (Göcsej Múzeum): Jelenkori gyűjtések és kiállítások a Göcseji Múzeum történeti gyűjteményében.

Sári Zsolt (SzNM): Típusterves építkezések és az életmód átalakulásának kapcsolata

Gyura Sándor (Ceglédi Múzeum): Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) házépítési tevékenysége Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében

Magyar Márta (Déri Múzeum, Debrecen): Tanyaközpontból szocialista falu. Ebes létrejött a korabeli helyi sajtó tükrében

Neichl Noémi (Pécsi Egyetem): A Fagi-ház Ebesen

Svidrán Éva (Pécsi Egyetem): Az „Ebesi Rózsadomb”, és annak társadalmi képe

Kiss Kitti (SzNM): Cselédház

Kotics József : Újjáéledő paraszti mentalitás? Módszertani megjegyzések a reprivatizáció kutatásáról

Valuch Tibor : Városi és falusi életmód-modellek azonosságai és különbségei, a városias minták követésének sajátosságai a XX. század utolsó harmadában

Kovács Imre (MTA PTI): Polgárosodási folyamatok a rendszerváltás előtt és után

Kovács Zsuzsanna (Göcsej Múzeum): Falusi gazdaságok a „fekete arany” korszakában

Legeza Borbála (Pécsi Egyetem): Két falu megélhetési lehetőségei a szocialista Magyarország két sarkában
Kiri Edit (Debreceni Egyetem): Kulináris kódok és korok egy hegyaljai faluban
Szőke Judit (ELTE – BTK): Konyhai modernizáció- a gáztűzhely megjelenése és elterjedése a 20. századi falusi háztartásokban
Mazug Zsolt (Pécsi Egyetem): Modernizáció hatásai a mindennapokban. Higiéniai viszonyok és tisztálkodási szokások változásai Gellénházán.
Hortoványi Piroska (Pécsi Egyetem): A falusi gyermekek státuszának változása a 20. század második felében
Bartha Elek (Debreceni Egyetem): Változások a tradicionális hitéletben a 20. században
Miskei Rita (Pécsi Egyetem): A vallás közösségformáló ereje a poszt szocialista Magyarországon
Égő Áron (Pécsi Egyetem): Kérdésvetések a lokális identitás alakulásával kapcsolatban a 20. századi faluban.
Varga Andrea (Pécsi Egyetem): "Kultúrrendszerváltás" A falusi kulturális élet dimenziói és szerveződése Zalában a 20. század második felében
Mogyorósi Ágnes (Pécsi Egyetem): Hagyományteremtés és a civil szervezetek közösségformáló ereje Ebesen
Vajda Sándor (Pécsi Egyetem): A sport szerepe két, szocializmusban virágzó település életében
Bali János (ELTE): A falusi lakóudvar esztétikai- és funkcióváltozása a Kádár-korszakban.
Halák Emese (ELTE - BTK): Jó kerítés – jó szomszédság! Avagy változó típusok és jelentéstartalmak Erdőhorváti rejtett jelrendszerében

A kutatási programról, az elért eredményekről több hazai- és nemzetközi konferencián tartott előadást Cseri Miklós és Sári Zsolt. Többek között Cseri Miklós a Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a 20. század néprajzi kutatásának problematikájáról beszélt, valamint angol nyelvű előadást tartott Dániában a kutatás eredményeiről, Sári Zsolt előadást tartott a tisztálkodáskultúra és higiénia témában két alkalommal, a muraszeményei társadalomról, valamint angol nyelvű előadást a rurális technikák és technológiák mai alkalmazásáról.

A kutatási program eredményeiről több tanulmány is napvilágot látott (33), valamint 2009. decemberében megjelentettük a 2008. novemberi konferenciánk előadásainak szerkesztett anyagát, 400 oldalon 19 tanulmányt közöltünk. (Vidéki életmódváltozások a 20. században. Szerk: Cseri Miklós – Sári Zsolt).

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum „A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai” című kutatási programja néprajzi, építészeti és muzeológiai eszközökkel dokumentálta a 20. századi falu építészetét, lakáskultúráját és életmódját. A kutatás (egyéni és csoportos) alappillérei az épületfelmérések, a néprajzi alapkutatás, műtárgy-gyűjtés volt. Különösen fontos figyelmet szenteltünk a legutóbbi évtizedek változásainak néprajzi vizsgálatára, amely mindeközéig teljes egészében kimaradt az intézmény tudományos kutatási terveiből. Az újabb adatfelvételek, további gyűjtések nemcsak a mai múzeumban őrzött anyag kiegészítését szolgálják, hanem hozzásegítenek a jelenkori népi építészeti és életmódbeli változások megfelelő mélységű felméréséhez is, hozzájárulnak a modernizáció előrehaladásának dokumentálásához, s lehetőséget teremtenek hagyományos formák továbbélési törvényszerűségeinek megértéséhez. A szerteágazó kutatási program mozaikszerű eredményei rajzolnak ki egy olyan néprajzi képet, amely hozzásegít a közelmúlt és a jelen gazdasági, kulturális történéseinek megértéséhez. A feltárt kutatási eredmények lesznek az alapjai a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 20. századi falut bemutató épületegyüttesének telepítési koncepciójának.

A program eredményeit azonban sokrétűen hasznosítja az intézmény. A gyűjteménygyarapítás mellett, az állandó kiállítás koncepciójának tudományos megalapozása, időszaki kiállítások megrendezése mellett a múzeum oktatási programjának kialakításában is szerepet játszanak a kutatási eredmények. További lehetőség az anyag hasznosítására az, ahogyan a helyi, vizsgált közösségek számára nyújt lehetőséget a fejlesztési tervek kidolgozásánál, a rendezési tervek elkészítésénél, a helyi monográfiák megírásánál, a lokális történelem helyi tanításában, valamint a vidékfejlesztési programok során egyaránt. Mindenképpen a legfontosabb eredmények között kell megemlíteni azt, hogy több egyetem néprajz szakos hallgatói kapcsolódtak be a kutatási programba. Számukra nemcsak gyakorlati lehetőséget biztosított a múzeum, de az egyetemi képzésben is több alkalommal kapcsolódott be a programvezető. A kutatási programban résztvevő hallgatók közül többen szakdolgozatot írtak a kutatási eredmények felhasználásával, többen a program során szerzett szakmai tapasztalatainak segítségével helyezkedtek el néprajzi, muzeológiai állásban.

Szentendre, 2010. február 25.

Dr. Cseri Miklós – dr. Sári Zsolt